

СЕМАНТЫКА ЧЫРВОНАГА КУТА Ў ФАЛЬКЛОРЫ

Дом – адзін з найважнейшых канцэптаў фальклорнай культуры, вобраз якога паўстае ў разнастайных жанрах народна-паэтычнай творчасці. З ім звязана значэнне ўтульнасці, абароненасці, цяпла. Т. У. Цыўян абсалютна слухна заўважыла, што ў фальклорнай мадэлі свету дом «уяўляе сабой адну з асноваўтваральных семантэм» [12, 65]. Увага даследчыкаў скіроўвалася на выяўленне рытуальнага прызначэння частак жылля, якія таксама маюць высокі сяміятычны статус. Безумоўна, адным з вызначальных з’яўляецца чырвоны кут (*кут, покуць* у беларусаў і ўкраінцаў, *красный угол* у рускіх). Дадзеная частка дома адзначаецца ў розных фальклорных жанрах, асабліва выразна – у абрадавай паэзіі і загадках. Мэта дадзенага артыкула – вызначыць семантыку чырвонага кута ў беларускіх фальклорных жанрах.

Згодна з «Этымалагічным слоўнікам беларускай мовы», слова ‘кут’ «генетычна суадносіцца з прасл. *kaṭati* ‘закрываць, хаваць’» [13, 173]. Яшчэ больш празрыстую семантыку мае слова ‘покуць’: «Першапачаткова, відаць, ‘найбольш абароненае месца’, як бачна з *пакутаць* ‘загарадзіць’» [14, 269].

На думку А. К. Байбурына, чырвоны кут «калі не рэальна, то ўмоўна (праз абразы) быў зарыентаваны на ўсход або поўдзень і асветлены больш за іншыя куты» [1, 149]. Відавочна, што з улікам менавіта гэтых асаблівасцей будовы і арыентацыі народнага жылля фарміраваліся ўяўленні пра дадзены кут як галоўны, «старэйшы». Руская загадка сведчыць: «*Четыре брата годами равны, один главный. Углы в избе*» [3, № 2981]. Азначэнне *чырвоны (красны)* уводзіць кут у кола прасторавых уяўленняў, звязаных з дзённым шляхам сонца, за якім у народнай культуры трывала замацаваны эпітэт *краснае*. Сонца звязвалася з жыццём, у міфалагічных уяўленнях земляробаў яму належыць галоўнае месца. А паколькі на ўсходзе яно асвятляла першым менавіта той кут, які ў далейшым пачаў называцца чырвоным, то зразумела, што семантычныя рысы сонца перайшлі на гэтую частку жылля. Чырвоны кут становіцца надзвычай сакралізаваным месцам, сімволіка якога звязана з жыццём, перанараджэннем, «адраджэннем або ўваскрэсеннем» [6, 560].

Як заўважае У. А. Лобач, чырвоны кут у народных уяўленнях «увасабляе “сваю” замкнёную прастору і адасабляе яе ад “чужога”, знешняга, не засвоенага чалавекам свету» [7, 352]. На наш погляд, дадзенае меркаванне не зусім карэктнае, тым больш што ніжэй даследчык адзначае: «Покуць – дзейсны канал камунікацыі паміж людзьмі (родам) і сферай сакральнага, “боскага”» [7, 352]. Адсюль вынікае, што покуць, чырвоны кут, захоўваючы сваё абарончае значэнне і станоўчае уздзеянне, тым не менш па сваіх функцыях блізкі да памежнай часткі дома. Кут і покуць – найважнейшыя канцэпты абрадавай сферы фальклору, яны той рытуальны цэнтр, дзе містычным чынам канцэнтруецца энергія кругазвароту, пераўтварэння, пераўвасаблення.

Часцей за ўсё чырвоны кут (покуць, кут) згадваецца ў калядных песнях, прымеркаваных да зімовага сонцавароту. У адным з варыянтаў на покуці сядзіць гаспадар:

*Сам пан гаспадар да й на покуце,
Да й на покуце ўвесь у золаце [11, № 10].*

Песенная сітуацыя адпавядае суаднесенасці пэўных частак дома з іерархічным становішчам членаў сям'і: на покуці «звычайна сядзіць галава сям'і, гаспадар. Верагодна, менавіта таму ў прыкметах калі трашчыць вялікі кут, то гэта прадракае смерць гаспадару» [1, 150]. У дадзеным выпадку, як і ў большасці калядных песень, гаспадар – субстытут галавы нябеснай сям'і, на што паказвае такі атрыбут, як золата. Як слухна адзначае Р. М. Кавалёва, «калядаванне <...> разрывае звычайны рух часу, а песні агучваюць момант пераходу ў сакральны свет, і з кожным выкананнем твораў міфалагічнае становіцца рэальнасцю сучаснага» [5, 95], пераўвасабляе яго.

У песнях, якія даследчыкі класіфікуюць як агульныя перадкалядныя, шырока ўжываецца апорная сюжэтная сітуацыя «Каляда на куце». Мяркуем, што Каляда ў дадзеных выпадках не так персаніфікацыя свята, як увасабленне новага часу. Таму з песні ў песню паўтараецца матыў яе прыезду і ўладкавання на свяшчэнным месцы:

*Прыехала Каляда ўвечары,
Прывезла дудак рэшата.
Паставіла дудкі на стаўпе,
А сама села на куце [11, № 3].*

Такім чынам, калі ў сакральным месцы знаходзіцца міфалагізаваны персанаж, то гэта рытуальная ўмова перастварэння (новага стварэння) часу. Нярэдка ў падобных песнях працягам служаць шлюбныя матывы, што, на думку В. С. Новак, «магло садзейнічаць прабуджэнню зямлі, яе адраджэнню пасля зімай мёртвай нерухомасці, магло спрыяць яе ўрадлівасці» [10, 70]:

*А ты, красуня, астанься, астанься
І са мною звянчайся, звянчайся [11, № 5].*

У адной з украінскіх калядных песень замест язычніцкай Каляды ўводзяцца хрысціянскія персанажы – Ісус Хрыстос і Божая Маці:

*Та й у тім доме на покуці,
Ой сів Сус Хрыстос вечерыти,
Ой прыйшла к Йому Божая Мати [9, № 34].*

У жніўных песнях месца на покуці або за цясовым сталом належыць іншаму міфалагічнаму персанажу – Спарышу, які ўвасабляў добры ўраджай, таму яму такая пашана:

*Сядзь, Спарыш, на покуці,
На покуці да на золаце [11, № 626].*

На куце ў калядныя вечары клалі салому, сюды прыносілі і ставілі на стол куццю [8, 57], жытні сноп пасля дажынак [8, 138], зярняты з якога ў наступным годзе пачыналі сеяць першымі. З прыведзеных прыкладаў бачна, што покуць прыняла на сябе функцыі месца для ахвярапрынашэнняў вышэйшым сілам.

У інших каляндарных песнях покуць сустракаецца значна радзей, чым у калядках. Як правіла, статус покуці ў іх таксама адрозніваецца ад каляднага. Покуць выклікае асацыяцыі не з сакральным светам, не з персанажамі – яго прадстаўнікамі, а з гаспадарскай сям’ёй, перш за ўсё з мужчынам-гаспадаром. Калі ж яго няма, то ў адной жніўнай песні яго месца вымушана займае ўдава:

*Горкі мой абедзе
Да без цябе, мой міленькі.
Сама сяду **на покуці**,
А дзеткамі абсажуся,
Слёзкам абальюся [11, № 595].*

Праз такое нетыповае для народных уяўленняў локуснае маркіраванне сітуацыі дасягаецца моцны псіхалагічны эфект.

Даволі рэдкі вобраз покуці ў замовах, часцей за ўсё тут фігуруюць царква і прастол. Аднак у некаторых варыянтах замоў супраць хвароб, у прыватнасці ад крыксаў і плаксаў, Божая Маці, як і ў калядных песнях, знаходзіцца ў чырвоным куце: «*Стаіць Прачыста мацер Божыя на покуці, а ідал на парозі, а слуга (ангел-храніцель) на старожы. Прачыстуй мацеры Божай малітвы, а ідалу – крыксы і плаксы і начніцы*» [4, № 1177]. З тэксту замовы бачна, што покуць звязваецца з дабратворнымі сіламі, супрацьпастаўляецца памежнай частцы хаты – парогу. Адпаведна Маці Божая супрацьстаіць язычніцкаму ідалу, на якога і пераносяцца начніцы. Такім чынам, у замове засведчана, што ў хрысціянскія часы покуць трывала становіцца цэнтрам, дзе містычна прысутнічаюць не толькі продкі, але ўжо і персанажы новай рэлігіі. Цікава, што, па сведчанні С. А. Вяргеенкі, у некаторых мясцовасцях месцам прамаўлення замоў таксама была покуць [8, 14].

Першачарговую ролю адыгрывае покуць у вясельных абрадавых дзеяннях. У чырвоным куце ставілі вясельны каравай – сімвал дабрабыту, багатага і доўгага жыцця маладых. Дадзены аtryбут быў настолькі важны на вяселлі, што да яго вырабу прад’яўляліся вельмі строгія патрабаванні. Не дзіўна, што сам каравай персаніфікаваўся, становіўся ўдзельнікам вяселля:

*Каравай, ідзі з клеці
Да сядай **на покуці**,
Бяры сабе чарачку,
Налівай гарэлачку [2, № 444].*

На покуці садзяць маладую:

*Бяры ішлі, за стол селі,
Маладая – **на покуце** [2, № 1282].*

Гэты хранатапічны вобраз сімвалізуе своеасаблівае перанараджэнне маладых і набыццё імі новага статусу. Пры гэтым маладых садзілі не на голую лаву, а на кажух, «*штоб былі цёплыя і багатыя атнашэння*» [8, 196].

Чырвоны кут амаль не сустракаецца як аtryбут абрадаў варажбы. Гэта зразумела, паколькі варажба традыцыйна звязвалася з патаемнымі цёмнымі сіламі і праходзіла, як правіла, не ў хаце, а ў лазні ці свіране. Калі ж дзяўчаты

збіраліся ў хаце, то абразы ў чырвоным куце адварочвалі да сцяны. Такім чынам яны нібы пазбаўлялі покуць яе асноўнай ахоўнай функцыі. Тым не менш В. С. Новак зафіксавала на Мазыршчыне адзін цікавы варыянт летняй варажбы, дзе непасрэднага згадвання покуці няма, аднак пазначаны стол, які звычайна размешчаны там: «Раздзевалісь, хадзілі вакол стала і гаварылі: “Суджаны-раджаны, прыдзі рубашку адзяваць”» [8, 129]. Магчыма, у дадзеным выпадку адбываецца своеасаблівая праекцыя варажбы на будучае вяселле з паўтарэннем аднаго з вясельных абрадаў, калі маладых тры разы абводзілі вакол стала. Ды і сама варажба адбывалася ўлетку – не настолькі містычны і загадкавы час у параўнанні з Калядамі.

Такім чынам, сярод частак жылля чырвоны кут (покуць) валодае звышвысокім семіятычным статусам, нават большым за печ і парог. Ён звязаны з жыццём, перанараджэннем, станоўчым уздзеяннем вышэйшых сіл. Яго семантыка першачаргова абумоўлівалася сувяззю з сонцам і святлом, а ў далейшым з хрысціянскай адзначанасцю хатняга локуса праз бажніцу.

ЛІТАРАТУРА

1. *Байбурын А. К.* Жилище в обрядах и представлениях восточных славян. Л., 1983.
2. Вяселле. Песні: у 6 кн. / склад. Л. А. Малаш. Кн. 2. Мн., 1981.
3. Загадки / сост. В. В. Митрофанова. Л., 1968.
4. Замовы / уклад. Г. А. Барташэвіч. Мн., 2000.
5. *Кавалёва Р. М.* Абрысы рытуальна-магічнай сферы беларускага фальклору: зб. арт. Мн., 2005.
6. *Крук І.* Чырвоны // Беларуская міфалогія: энцыкл. слоўнік. Мн., 2006.
7. *Лобач У. А.* Покуць // Беларускі фальклор: энцыкл.: у 2 т. Т. 2. Мн., 2006.
8. Мазыр. 850 год: у 3 т. Т. 3. Спрадвечнай мудрасці скарбонка: сучасны стан традыцыйнай культуры г. Мазыра / уклад. В. С. Новак [і інш.]. Гомель, 2005.
9. Народні пісні: Записи Л. Єфремової. Київ, 2006.
10. *Новак В. С.* Каляндарна-абрадавая паэзія Гомельшчыны (да праблемы лакальнага, рэгіянальнага, агульнанацыянальнага ў фальклору). Гомель, 2001.
11. Паэзія беларускага земляробчага календара / уклад. А. С. Ліса. Мн., 1992.
12. *Цивьян Т. В.* Дом в фольклорной модели мира // Семиотика культуры. Труды по знаковым системам X. Вып. 463. Тарту, 1978.
13. Этымалагічны слоўнік беларускай мовы / рэд. В. У. Мартынаў. Т. 5. Мн., 1989.
14. Этымалагічны слоўнік беларускай мовы / Рэд. Г. А. Цыхун. Т. 9. Мн., 2004.